

Annie & Jacques

'... tot het op een dag geen zin meer zal hebben te zeggen: morgen.'

Primo Levi

'Ik ben pas tevreden als de Joden anderen op hun bek slaan! Dat gebeurt te weinig.'

Louis Tas, psychiater en overlevende van Auschwitz

'k zie je diep in de ogen
verraad in Hulshorst
verwoeste levens en verloren liefde
een gedoofde vlam
zonder pardon
hoe alles mis ging

Annie & Jacques

*Hartstochtelijke brieven van
Annie Otten-Wolff aan Jacques Presser*

Daniël Otten

Afbeeldingen op het omslag: foto van Annie Wolff uit 1929; foto van Jacques Presser als leraar aan het Vossius Gymnasium in Amsterdam uit circa 1934 (Joods Historisch Museum); brief van Annie aan Jacques gedateerd 18 april 1943; foto van Daniël Otten uit 2020.

Foto van de auteur: Claudia Otten Photography

Omslagontwerp: Leucq!

Ontwerp binnenwerk: Crius Group, Hulshout

ISBN 978 94 6249 766 5

e-ISBN 978 94 6249 767 2

NUR 680

© 2021 Daniël Otten, p/a Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, Zutphen

© 2021 p/a Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, Zutphen

www.walburgpers.nl

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Zoveel mogelijk is getracht de eventuele rechthebbenden van de afbeeldingen te achterhalen. Rechthebbenden die in dit verband niet zijn benaderd wordt verzocht zich met de uitgever in verbinding te stellen.

Inhoud

Inleiding	7
Prelude 1	15
<i>Jacques Presser, historicus</i>	
Prelude 2	25
<i>Annie Emilie Otten-Wolff, lerares Franse taal- en letterkunde MO-B</i>	
Rotterdam	37
Het jaar 1941	51
Het jaar 1942	57
Het jaar 1943	69
Het jaar 1944	135
Het jaar 1945	169
Uit de grabbelton van de naoorlogse jaren	171
Epiloog	181
Noten	191
Lijst met afkortingen en begrippen	193
Bronnen	197
Met dank aan	199

Inleiding

Op 8 juli van het jaar 2006, een typisch Hollandse dag met wolken en zon bij twintig graden Celsius, klepperde thuis de briefplaat in de voordeur en door de tochtwering duikelde een brief op de mat. De mij onbekende afzender was Frans Bijlsma, die in dit schrijven verklaarde de stiefzoon van historicus Jacques Presser te zijn. Zijn twee zusters en hij zijn kinderen van Bep Bijlsma-Hartog, Pressers tweede vrouw. Zij is overleden in 1976, zes jaar na Pressers dood in 1970. Bijlsma (overleden in 2014) schreef dat hij bij het ordenen van Jacques Pressers nalatenschap een gesloten envelop had aangetroffen met brieven die mijn moeder Annie Otten-Wolff aan Presser had geschreven in 1943 en 1944. Zijn twee zusters en hij wilden mij die envelop met brieven, ooit voor mij bestemd, alsnog doen toekomen. De inhoud van de brieven, zo meende hij, sprak voor zichzelf en moest vertrouwelijk blijven. In dat jaar 2006 had ik een begin gemaakt met onderzoek naar de oorlogsgeschiedenis van mijn moeder en mijzelf en vond de brief van Frans Bijlsma in verband daarmee heel interessant, ook omdat ik al gedurende lange tijd de beschikking had over een grote verzameling nagelaten brieven van Annie aan familieleden en anderen waarmee ik een verhaal over mijn familiegeschiedenis kon schrijven. Een ontmoeting werd georganiseerd in Rotterdam, waar Bijlsma toen woonde en met een gevoel van plechtigheid mocht ik de betreffende envelop in ontvangst nemen. Er zat ook een briefje in de envelop, door Presser zelf in 1945 aan mij geschreven.

Amsterdam, 11 Augustus 1945

Aan Daniël René Otten

Beste jongen,

Op het ogenblik dat ik dit schrijf, ben jij nog geen zeven jaar. Ik weet niet wat je moeder thans voor je is en wat ze eenmaal voor je zal zijn wanneer je dit leest. Ik vermoed: een lieve schim, die je als door een nevel ziet en die alleen enige gestalte voor je kan krijgen door wat relieken: portretten, boeken, brieven. Het is daarom dat ik je deze brieven schenk; ze mogen je het beeld geven van de fijne, warm levende, innig voelende vrouw, die ze is geweest, een vrouw, aan wie ik met dankbaarheid en genegenheid zal blijven denken, zolang ik leef.

Enige toelichting: zij was lerares op het Joods Lyceum te Amsterdam, maar in die tijd was er weinig contact tussen ons; ik had bij de Joodse Raad iets voor haar kunnen doen (samen met de leraar M. Polak), maar ze wist ternauwernood hoe ik eruit zag. Later bleef ze in Rotterdam. Ik weet helaas niet meer precies naar aanleiding waarvan tussen ons de correspondentie is ontstaan; er zijn van haar enige brieven weg en mij is niet bekend op dit tijdstip wat van de mijne is geworden. In die tijd was ik buitengewoon gelukkig getrouwd. Op 18 Maart 1943 werd mijn vrouw opgepakt en weggevoerd. De tweede overgebleven brief is daar nog geen reactie op. Op 8 April bracht ze haar eerste bezoek in Amsterdam om me te troosten in mijn ondraaglijke eenzaamheid. De brief van 12 April heeft ze geschreven in de veronderstelling dat ik naar het kamp Vught zou moeten. Die van 28 April naar aanleiding van enige gedichten, die ik op het verlies van mijn vrouw had gemaakt. Die van 16 Mei na een tweede bezoek. Op 22 Mei dook ik onder; de 'zuster Isa Baschwitz' van de latere brieven is mijn pleegdochter, die als koerierster tussen de buitenwereld en mij fungeerde.

J. Presser.

Eerder, in de maand juli 1945, had Presser reeds over Annie's geschiedenis contact willen opnemen met Marcel Harry Wolff, de jongere broer van Annie, maar Harry was in november 1944 weggevoerd bij de grote razzia in Rotterdam voor de 'Arbeidsinzet' in Duitsland en Presser wist niet of Harry het overleefd had en of hij was teruggekomen. Daarom schreef hij aan Harry's echtgenote, Roelie Wolff-Vogel. Het adres had Presser gekregen van Sophia Goppel-Reedijk te Rotterdam, een goede bekende van hem en ook van de familie Wolff. Presser had in de zomer van 1944 vernomen van Isa Baschwitz dat Annie was gearresteerd en naar Westerbork gevoerd, strafbarak 66. Enkele maanden later werd zij gedeporteerd naar Auschwitz met de trein van 3 september 1944, maar daarvan was Presser toen niet op de hoogte.

Amsterdam, 2 Juli 1945

Zeer geachte mevrouw Wolff,

Van mevrouw Goppel-Reedijk ontving ik uw adres en zou U willen vragen mij, zo mogelijk dan, te berichten wanneer en hoe het ongeluk met mijn vriendin Annie Otten zich heeft toegedragen. Mevrouw Goppel

veronderstelt verraad; weet u er iets naders van? Wordt er voor haar zoontje behoorlijk gezorgd? Wat zijn de plannen van de familie met het kind, als zijn moeder niet terugkomt? Misschien wilt u mij tevens mededelen of U al iets van uw echtgenoot hebt gehoord. Ikzelf ben enige weken geleden in Amsterdam teruggekeerd.

Voor alle inlichtingen betuig ik U bij voorbaat mijn hartelijke dank.

Hoogachtend,
J. Presser.

Harry Wolff schreef negen dagen later dat hij heelhuids uit Duitsland was teruggekeerd en dus zelf het aan zijn vrouw gerichte briefje kon beantwoorden. Hij vertelde nog niet duidelijk te weten, waarom Annie werd opgepakt; hij had gehoord dat het onderduikadres waar zij verbleef mogelijk niet goed was, omdat in het dorp (Hulshorst) bekend was dat daar al zeker negentien Joden waren geweest en dat Annie vermoedelijk te veel op haar papieren had vertrouwd. De hoop het allemaal van haarzelf te kunnen horen, was volgens hem vervlogen. Ook weer indirect had hij vernomen dat zij, na concentratiekamp Auschwitz te hebben doorstaan, in Bergen-Belsen was overleden. Hij zou in Amsterdam nog iemand gaan ontmoeten, die er misschien meer van wist. Verder meldde Harry dat ik sinds de zomer van 1944 al bij de familie Jan en Clara Berman in Eindhoven was gekomen, Annie's oude en zeer goede vrienden en daar definitief zou blijven. Harry had mij nog kunnen opzoeken op zijn thuisreis uit Duitsland en gezien dat ik het goed maakte. Hij wist dat ik al vertrouwd was met het gezin Berman, omdat ik in de zomer van 1941 samen met Annie een weekje bij hen had mogen verblijven. Omstreeks 1929, toen zij in Bussum woonde, was Annie via het Gooise circuit van liefhebbers van klassieke muziek in contact gekomen met de bevlogen amateurviolinist Joost Berman, woonachtig in Blaricum. Joost nam mijn vader (haar eerste liefde, destijds student geneeskunde en woonachtig in Zandvoort) en Annie een keer mee naar het dorpje Avenhorn, ten Noorden van Amsterdam, waar zijn jongere broer Jan Berman, getrouwd met Clara Fles, een huisartsenpraktijk had. De wederzijdse passie voor klassieke kamermuziek deed mijn ouders tot een blijvende vriendschap geraken met het echtpaar Berman. Presser schreef Harry Wolff al snel terug.

Bussum, 1915. Familie Wolff, Annie staat links.

Amsterdam, 14 Juli 1945

Zeer geachte heer Wolff,

Hebt dank voor uw inlichtingen. Met uw wonderbaarlijke redding wens ik u van harte geluk!

Wat moet ik u over Annie schrijven? Het is u vermoedelijk niet bekend, hoe goed en lief ze juist voor mij is geweest in die ellendige dagen, toen mijn vrouw van me was weggevoerd. Alles wat ze had in haar rijke gemoed schonk ze kwistig om me te troosten en te helpen. Ze kwam zelfs tweemaal daartoe naar Amsterdam, ondanks de moeilijkheden, verbonden aan het krijgen van een reisvergunning. En nu is dat alles voorbij, als zoveel. Ik ben blij, dat haar zoontje zo goed is verzorgd – ze was zo trots op hem! Ik hoop hemzelf, als hij wat groter is en wat meer besef heeft, te kunnen vertellen, hoe zijn moeder is geweest. Mocht U, in Amsterdam zijnde, nog iets naders vernemen, dan zou ik het erg op

prijs stellen het te mogen horen. Omtrent mijn vrouw heb ik niets meer vernomen. Veel hoop mag ik niet meer koesteren.

Negen dagen later schreef Presser weer een brief aan Harry Wolff.

Amsterdam, 23 Juli 1945

Mag ik u nog even lastigvallen met het volgende: wanneer U er praktisch zeker van bent, dat Annie niet zal terugkeren, had ik gaarne van U daar nog even mededeling van. De zaak is, dat ik een pakje met brieven die ik van haar mocht ontvangen, met een korte toelichting van mij in een gesloten enveloppe zou willen in bewaring geven, hetzij aan U, hetzij aan de familie Berman, opdat Daantje die later, bijvoorbeeld op zijn achttiende jaar, krijgt. Het moet voor een kind toch iets betekenen om enig inzicht te krijgen in het wezen van zijn moeder, die hij nog nauwelijks heeft gekend. In deze brieven vindt hij zijn moeder terug, zoals ze is geweest – ze vormen a.h.w. een zelfportret, dat onvervangbaar is. Wilt U me zeggen of U het hier mee eens bent en me zijn naam en geboortedatum precies opgeven? Ook de naam en het adres van de heer Berman in Eindhoven?

Bij voorbaat dankend, met vriendelijke groeten, hoogachtend,
J. Presser.

Harry Wolff reageerde op Pressers vraag wat vertraagd, door de geboorte van zijn tweede dochter, met de mededeling dat hij in Amsterdam inderdaad iemand had gesproken die van Annie's overlijden wist, waarover later in dit boek meer details. Harry leek het beter dat Presser de brieven zelf zou bewaren om ze mettertijd aan mij te kunnen geven en dat idee kreeg dan ook gestalte. Voorts gaf hij mijn adres in Eindhoven door; ik zou bij dr. A.J. Berman blijven, Roostenlaan 46. Voor de zekerheid meldde hij ook nog mijn twee voornamen en mijn geboortejaar, 1938. Presser schrijft twee weken later opnieuw aan Harry Wolff.

Amsterdam, 6 Augustus 1945

Zeer geachte heer Wolff,

Hebt dank voor uw bericht. Het is helaas niet mogelijk eraan te twijfelen dat Annie gestorven is. Ik zal daar verder geen woorden aan wijden op dit ogenblik. Ik wil u alleen zeggen, dat ik de brieven, die ik in de loop des

tijds van haar mocht ontvangen, voor haar zoon heb opgeborgen, opdat hij, ouder geworden, zal beseffen, welk een buitengewone vrouw zijn moeder is geweest. Op de enveloppe heb ik aangegeven, dat hij ze pas mag lezen, wanneer hij achttien jaar is, alsmede, dat u ervan op de hoogte zijt. Dit laatste voor het geval dat ikzelf ze hem niet meer zal kunnen ter hand stellen. Mocht hem iets overkomen, dan moeten ze ongelezen worden verbrand. Ik wens u van harte geluk met de geboorte van uw kind. Moge thans voor u en de uwen een tijd aanbreken van geluk en voorspoed! Na 20 Augustus wordt mijn adres: p/a mevrouw Bijlsma, Maasstraat 150¹, Amsterdam-Zuid. U gelieve mij van uw adresveranderingen en van die van Daantje op de hoogte te houden. Misschien kunnen wij elkaar nog eens ontmoeten, hetzij in Rotterdam, hetzij in Amsterdam.

Met hartelijke groeten,
Uw J. Presser.

Presser was dus van plan mij de brieven te doen toekomen als ik achttien jaar zou zijn geworden.

Na elf jaar, in november 1956, nam hij daartoe weer contact op met Harry Wolff, die op de hoogte was van mijn twee maanden eerder aangevangen vioolstudie in Amsterdam, nog steeds de woonplaats van Presser die inmiddels hoogleraar was geworden. Presser was voorzichtig. Hij informeerde bij Harry Wolff of het wel zin zou hebben mij de brieven te gaan overhandigen, want hij wist natuurlijk niet of ik tijdens mijn opvoeding enige kennis van de recente familiegeschiedenis had meegekregen. Harry vond het op dat moment een belangrijke vraag en meende er goed aan te doen de brief van Presser door te zenden aan Jan en Clara Berman in Eindhoven. Hij zou enkele dagen later bij hen op bezoek gaan en daarna aan Presser verslag uitbrengen. Zo gezegd, zo gedaan. Na dat bezoek aan dr. Berman schreef Harry aan Presser dat men in Eindhoven meende in mijn belang te adviseren om het voornemen voorlopig maar niet uit te voeren en dat dr. Berman zelf aan Presser zou schrijven welke overwegingen tot deze zienswijze hadden geleid. Harry hoopte en vertrouwde er op dat Presser dit standpunt zou kunnen billijken. Begin december 1956 schrijft Presser weer aan Harry Wolff.

Nu ik van dr. Berman de door u aangekondigde brief gekregen heb, lijkt het mij inderdaad beter dat ik de zaak voorlopig laat rusten. Ik stel er prijs op u mijn dank te betuigen voor de genomen moeite.

Met vriendelijke groeten en de meeste hoogachting,
J. Presser.

Enig contact tussen Jacques Presser en mij is er nooit meer van gekomen, hoewel hij op 14 juli 1945 had geschreven dat hij mij op wat latere leeftijd nog wel eens had willen vertellen wat Annie voor hem had betekend, hoe zij was geweest. Mogelijk is de kwestie in de loop der jaren weggezakt uit zijn belangstellingsfeer; het kan ook zijn dat iemand hem dat contact met mij heeft afgeraden. Op de enveloppe met de brieven had Presser geschreven dat Harry Wolff van dit alles op de hoogte was, maar als ik Harry wel eens sprak, vertelde hij er nooit iets over. In de hierboven genoemde brief schreef dr. Berman vermoedelijk aan Presser dat ik er als achttienjarige vioolstudent totaal niet rijp voor was om de brieven van Annie aan hem te lezen en mij de inhoud eigen te maken. Het zou misschien te schokkend zijn voor mij op de leeftijd van achttien jaar; ik was nog nauwelijks volwassen. Dr. Berman schreef er waarschijnlijk niet bij dat ik tijdens mijn opvoeding niets had meegekregen van mijn geschiedenis met Annie en de andere leden van de familie Wolff. Als gevolg van deze correspondentie heb ik Annie's brieven nooit mogen ontvangen van Presser en was ik zelfs niet op de hoogte van het bestaan ervan. Niettemin, met veel dank aan Frans Bijlsma en zijn zusters zijn de brieven na ruim zestig jaar toch nog in mijn bezit gekomen.

Inmiddels zijn er vijftien jaren verstreken sinds 2006. In de afgelopen jaren heb ik met verschillende historici gesproken, die eensgezind de mening zijn toegedaan dat deze brieven aan Presser een interessant historisch gegeven zijn, waarbij de gevoelsinhoud van de brieven, afgezet tegen de wurgende, diep-misdadige omstandigheden van bezetting en vervolging en de benauwenis, ook literaire betekenis kan hebben. Publiceren in boekvorm zou daarom de moeite waard zijn, maar ik was, uit respect voor Frans Bijlsma en voor Annie's zielenroerselen, terughoudend jegens dat idee.

Na langdurig wikken en wegen heb ik een advocaat geraadpleegd om te weten te komen hoe ik de wens van Bijlsma tot blijvende vertrouwelijkheid van de brieven zou moeten interpreteren en of ik vervolgens mijn terughoudendheid om te publiceren eventueel zou kunnen laten varen. De advocaat bevestigde dat de brieven mijn eigendom zijn, door Presser aan mij zeer verlaat geschonken via zijn stiefzoon Frans Bijlsma, dat de brieven vrij zijn van auteursrecht, meer dan zeventig jaar na Annie's dood en dat de wens van Bijlsma tot blijvende vertrouwelijkheid geen rechtsgeldigheid heeft.

Tijdens het opnieuw lezen van de brieven van Annie aan Presser zag ik beider belevenissen opdoemen als een asymmetrische curve van Gauss, aangevuld met brieven aan anderen, verhalen en notities. Prachtige brieven, wat een openheid, wat een empathie. Vandaar dat ik toch aan het schrijven van dit boek ben begonnen en dat het er toch van gekomen is; het laat een mooie, diepgevoelde, hartstochtelijke en brandende ervaring zien binnen Annie's buitengewoon tragische geschiedenis, zwevend boven de gruwel van

de vervolgingsgeschiedenis der Nederlandse Joden. De brieven aan Presser zijn éénrichtingsverkeer, net als de brieven aan anderen. Antwoordbrieven van Presser aan Annie staan niet tot mijn beschikking en zijn er ook niet meer; het is mogelijk dat Annie ze heeft verscheurd (brief 4 mei 1943) en Presser heeft wat er nog van over was hoogstwaarschijnlijk vernietigd in de naoorlogse jaren.

Met nadruk zij hier gesteld dat ik geen historicus ben en mij niet gehouden voel tot afstand nemen; deze vertelling is geen historische studie, maar is de resonans van mijn innerlijke belevingswereld. Ik ben de chroniqueur van Annie's geschiedenis, waarbij mijn eigen levensgang als haar zoon daarin uiteraard een bescheiden plaats inneemt. Over de brieven heb ik redactie moeten voeren wegens herhalingen en gedeelten die er minder toe doen; voor de duidelijkheid heb ik bij de meeste brieven aangegeven aan wie ze gericht zijn. De in dit boek beschreven historische achtergrond is mijn persoonlijke keuze en betreft vooral de nietsontziende razzia's, de vrijwel dagelijkse en ook nachtelijke ophalingen van Joden en gebeurtenissen uit de geschiedenis van de Joodse kinderen, de opgroeiende jeugd, tijdens de jaren van vervolging door de Duitsers. Dit laatste vooral ook, omdat Annie en Presser beiden in het onderwijs werkzaam waren. In haar brief van 16 mei 1943 schrijft Annie dat de achtergrond belangrijk is voor de kleur van de voorgrond en zo is het ook met de verhalen in dit boek.

Prelude 1

Jacques Presser, historicus

Annie en Jacques Presser kenden elkaar heel oppervlakkig. Beiden waren in 1942 docent aan het Joods Lyceum in Amsterdam en zeiden elkaar goedendag op de gang of bij een vergadering. Over het Joodse onderwijs schrijft Presser in zijn beroemde boek *Ondergang*: 'Geen enkele Jood, of hij had al een of meer keren met tegen hemzelf gerichte bepalingen kennisgemaakt, met ingrepen in zijn persoonlijk leven, in zijn zakelijk bestaan. Niet alzo de kinderen. Natuurlijk hadden zij niet buiten dit alles geleefd, geenszins. Maar rechtstreeks getroffen had men hen nauwelijks. Dit ging nu gebeuren: het Joodse kind moest gescheiden worden van het niet-Joodse, het moest van zijn school af, het werd op zijn beurt uitgebannen en binnen een heining geperst, waarin het te zijner tijd *erfasst* kon worden'.

Als leraar begon Jacques Presser bij het Vossius Gymnasium in 1926, eerst voor het vak Nederlands, later voor Geschiedenis. Hij was toen 27 jaar oud en al cum laude gepromoveerd.

In de eerste klas die hij daar kreeg, zaten nogal wat intelligente en talentvolle leerlingen. In het bijzonder viel hem een meisje van twaalf jaar op, een bijzonder levenslustig, schrander persoontje met donker haar en onweerstaanbare levensblijheid. Haar naam was Debora Suzanna Appel, kortweg Dé of Deetje genoemd. Presser was van het begin af aan bijzonder op deze leerling gesteld, voelde een sterke aantrekkingskracht, maar liet dat nooit blijken.

Na zes jaar behaalde Debora het eindexamen gymnasium zonder te blijven zitten, ging daarna farmacie studeren en deed in 1936 haar kandidaatsexamen. Presser, die haar zijn vurige liefde had betoond al sinds zij van school was gekomen, vroeg haar met hem te trouwen dat jaar en zij stemde met vreugde toe. Het huwelijk werd Joods ingezegend en er brak voor beiden een buitengewoon gelukkige periode aan, vooral binnenshuis; zij waren dol op elkaar. Het waren de jaren voordat de oorlog uitbrak. In de buitenwereld was het toen al veel minder mooi; daar werd onheil vanuit het Oosten geleidelijk aan manifest. In Duitsland werden in 1935 de Neurenbergse rassenwetten in het leven geroepen. Joden mochten niet meer met gewone Duitsers trouwen en/of seksuele relaties hebben en verloren hun burgerrechten. Het virulente Duitse antisemitisme, uitmondend in de *Kristallnacht* van 1938 en de *Anschluss* van Oostenrijk baarden zorgen. Tegelijkertijd was er nog de vreselijke burgeroorlog in Spanje; de kranten deden verslag van de gebeurtenissen.